

Recensioner

Ulla Haastrup, *Danske romanske kalkmalerier: Fra 1000-tallet til o. 1200*. Aarhus 2024. 546 s. ISBN: 978-87-7124-387-1.

Konsthistorikern Ulla Haastrup var en engagerad och mycket kunnig utforskare och förmedlare av de danska kalkmålningarna. Hon var inledningsvis aktiv vid Nationalmuseet i Köpenhamn, sedan som lektor vid Konstakademiens konservatorskola och extern lektor i konsthistoria vid Köpenhamns universitet. I två årtionden efter sin pensionering arbetade hon med en bok om de romanska kalkmålningarna, men hon lyckades inte slutföra projektet. Med hjälp av familj, vänner och kolleger har boken nu kunnat färdigställas efter hennes bortgång, och den kommer att bli en klassiker inom sitt fält.

Danske romanske kalkmalerier är en påkostad bok som väger 2,3 kg, är i A4-format med hårda pärmar, text i två spalter och mycket rikt illustrerad, huvudsakligen med fotografier i svartvitt och färg. Haastrups egen text inramas inledningsvis av en innehållsförteckning, ett förord av sonsonen, terapeuten Janus Gemmer Haastrup, och ett förord av konsthistorikern Søren Kaspersen, som också har fungerat som ämnesredaktör, och på slutet av ett efterord av historikern och slavisten John H. Lind, samt ämnesordsförklaring, litteraturförteckning, namnregister, ortnamnsregister och en karta.

Det förelåg vid Haastrups fränfalle inga noter, referenser eller bilder, vilket därmed har fått läggas till i efterhand, liksom vissa delar som inte var färdiga. Ytterligare personer involverade i färdigställandet av boken har varit konservatorn Kirsten Trampedach och redaktören Sanne Lind Hansen som bildredaktörer, och även journalisten Jan Eskildsen.

Huvudtexten är uppdelad i sex onummerade delar, härunder 22 kapitel numrerade med romerska siffror, som en ytterligare undernivå finns 95 kapitel numrerade med arabiska siffror och tillhörande figurnumrering. Dessa kapitel

är sedan uppdelade i mindre avsnitt med egna rubriker, som helhet lite förvirrande uppställt.

Kort kan bokens innehåll sammanfattas som en presentation och analys av 95 kyrkor eller monument med fokus på deras målningar och med tre genomgående teser. Mest uppmärksamhet får viktiga, stora, välbevarade och/eller väl daterade målningar i Jelling, Råsted, Vå, Lyngsjø, Fjenneslev, Finja, Jørlunde, Vrigstad, Måløv, Skibet och Ål. Presentationen är i princip kronologisk samt uppdelad på ett antal verkstäder, som är uppkallade efter den första ort, där målningarna har påvisats. Indelningen eller kategoriseringen i olika verkstäder är en del av analysen och avviker delvis från tidigare gjorda indelningar, och även från Haastrups egna äldre förslag. Således knyter hon nu samman gruppen kring Fjenneslev och Finja, där det tidigare var Jørlunde som förknippades med Finja, alla Hvideåttens målare.

Med boken *Danske romanske kalkmalerier* presenteras vi för ett långt livs iakttagelser, erfarenheter och kunskap om en medeltida bildvärld framlagd genom talrika exempel. Här kombineras tekniskt kunnande kring murbruk, puts och färg, hur det murades och sedan målades, med nödvändig ikonologisk förståelse för vilka bilder som målades på kyrkans väggar och hur de kunde hänga samman med liturgi och kyrkospel.

På nästan varje sida märks författarens engagemang och entusiasm för kalkmålningarna. Hon delar med sig av sina många intryck och åsikter. Berömmar konservatorn Egil Rothe för hans framsynta restaureringar och konserveringar. Gläds över väl bevarade bilder, och beklagar sig och är besviken då bilder har försvunnit, målats över eller kanske medvetet förstörts. Vi får följa hennes upptäckarglädje och nyfikenhet över valven och med henne undra över vad som ännu döljs under vitkalkade väggar.

Sedan är det Haastrups tre teser eller arbetshypoteser, som utgör de röda trådarna genom bokens många exempel. För det första ansåg hon att de romanska kalkmålningarna tillkom direkt

i samband med uppförandet av kyrkobyggnaden. De var fresker målade på den fuktiga putsen, då de befintliga byggnadsställningarna åter kom till nytta, och där ställningarna efterhand kappades eller togs bort, allt eftersom det arbetades nedåt. Kalkmålningarna och kyrkorna är därmed i huvudsak samtida. I sin stora bok *Danmarks romanske kalkmalerier*, som utgavs 1944, konstaterade historikern Poul Nørlund och konservatorn Egmont Lind att kalkmålningarna inte var fresker, alltså målade *al fresco*, utan att de i stället målats *al secco*, på torr puts, och många av dem daterades till valdemarstiden, ca 1150–1250. Här övertygar emellertid Haastrup som hävdar att de faktiskt var målade som fresker, med sitt tekniska kunnande och erfarenheterna från experiment som genomförts i den rekonstruerade kyrkan på Hjerl Hede på Jylland. Första tesen är övertygande med den anmärkningen vad gäller hävdande av samtidighet, att det, liksom även senare under medeltiden, måste ha funnits tillfällen då bygget, åtminstone absid, kor och triumfmur, var färdigbyggda, men bilderna fick vänta.

För det andra ansåg Haastrup att de romanska kalkmålningarna, särskilt på Själland och i Skåne med bilderna i Vä som det främsta exemplet, var påverkade från Ryssland/Bysans i sättet att måla och val av motiv, att påverkan kunde ha nått områdena direkt och inte behövde ha gått via Västeuropa, och att det även i några fall kunde vara frågan om verksamma hantverkare från öster. Hon noterar otaliga gånger, då ett motiv, ett plagg eller en detalj måste vara bysantinskt, och hon argumenterar för att täta kontakter genom varingar, handelsmän och giftermål kan beläggas, varför även kalkmåleriet bör ha påverkats. Det förblir dock enligt henne själv en hypotes som det argumenteras för, inget som har kunnat dokumenteras (s. 525). Här hade det varit önskvärt med en mer stringent argumentation, där det tydligt redogörs för vilka drag som är bysantinska och vilka som är västeuropeiska; nu är det mest östliga drag som framhävs. Dessutom saknas det att hon förhåller sig och hänvisar till en avhandling om just bysantinska influenser av historikern och skandinavisten Roland Scheel, *Skandinavien und Byzans* (2015; jfr recension i *Fornvännen* 113: 4 samt debatt i 114: 3).

För det tredje ansåg Haastrup att kalkmålningarna med deras verkstäder var äldre än vad som förut antagits. Råstedverkstaden dateras därmed av Haastrup till 1100–1125 eller även 1000-talets slut, och Jørlundeverkstaden till 1125–1150, där den förstnämnda dateras av Nørlund och Lind till 1175–1200 och den sistnämnda till 1175–1225, och av henne själv tidigare i *Danske kalkmalerier* (1985–1992) till o. 1125 respektive 1165–1200. De nya dateringarna görs utifrån motivmässiga och stilistiska jämförelser, och i många fall utifrån dendrokronologiska dateringar. Här anser jag, att hon pressar dateringarna, för i de allra flesta fallen rör det sig enbart om en yttersta årsring i kärnved, som statistiskt tilläggs ytterligare 20 år, sedan anses en datering vara på plats. Splintveden saknas alltså, för att inte nämna barken. I exempelvis Hagested är sista årsringen i en fönsterram i långhuset från 1118, statistiskt tilläggs då 20 årsringar, vilket innebär en datering efter 1138, något som strax i texten omnämns som en datering av målningarna till 1130-talet (s. 317). Men nej, det är fortfarande någon gång efter 1138! Och i Nørre Kirkeby refereras en undersökning som skulle innebära att långhusets takstol skulle vara från o. 1131 (s. 377), men i artikeln från undersökningen står det faktiskt efter 1131.

I genomgången görs tidiga och ibland tvärsäkra dateringar, men sedan dras en lite annan slutsats: ”Derfor bygger den danske opfattelse af, hvornår en kirke er opført, hvornår kalkmalerierne er malet, og hvornår inventariet er udført, endnu i dag på et helt utilfredsstillende og løst grundlag.” (s. 379). I detta sammanhang hänvisar Haastrup till undersökningarna på Åland, där dendrokronologi och kalkbruksdateringar har kombinerats (s. 103), men dessa har varit mycket omdiskuterade. Här tycks Haastrup inte riktigt ha hunnit sätta ned foten och bestämt sig för hur hon vill ha det, och efter det utformat boken mera konsekvent. Misstänksam blir jag, då merparten av bokens kalkmålningar till synes blir äldre än 1150, då de i princip förväntas vara samtida med byggnationen. Kan det verkligen stämma, att relativt få romanska kyrkor med kalkmålningar uppfördes efter 1150?

Centralt i Haastrups resonemang, för teserna och i boken som helhet är Vä kyrka i Skåne, där

kalkmålningarna i absiden, korets tunnvalv och numera även tornets empor eller galleri, dateras till 1121 utifrån ett årtal, som anses kunna läsas på ett pergament i relikerna. Två donatorsbilder skulle således kunde avbilda kung Nils och hans drottning Margrete Fredkulla (s. 166ff). Kyrkans byggnadshistoria, kalkmålningarna och läsningen är omstridda. Lite förvånande är det, att det inte kommenteras, att absiden enligt *Sve-riges kyrkor* skulle vara sekundär och att det finns spår i form av kapital från en tidigare (planerad?) valvslagning. Tillkom målningarna i en andra fas, alltså inte samtidigt med kyrkobyggandet? Och har koret stått som en egen byggnad, som föreslagits av Anders Ödman? I samband med ett forskarseminarium om Vä i Lund skojade jag om, att vi låter alla presentera sin åsikt på 15 minuter, sedan springer vi arrangörer därifrån. För kyrkan i Vä och årtalet 1121 kan uppenbarligen höja temperaturen, trots att det handlar om något som hände för omkring 900 år sedan.

Det noteras, att Haastrup inte alls var övertygad om den omdiskuterade tolkning, som medeltidsarkeologen och arkitekturhistorikern Thomas Bertelsen i flera sammanhang har presenterat avseende kyrkan i Jelling, nu senast i en publikation från Jellingprojektet. Bertelsen menar att det har funnits ett smalare kor öster om det nuvarande, alltså att dagens relativt stora kor tidigare utgjorde långhuset i en första stenkyrka på platsen. Haastrup ansåg att de primära kalkmålningarna motbevisar existensen av ett tidigare smalare kor i öster (s. 44f).

Det är enstaka saker som behöver kommenteras. Således går det inte att vid många av bokens illustrationer se, vad de är tänkta att visa enligt texten. Det gäller särskilt fotografier av spår av kalkmålningar ovan valven. Bilder är kanske synliga och tolkbara för den som är på plats, men på fotografierna i boken ser man enbart något som mest påminner om abstrakt konst (t.ex. Tamdrup s. 76ff med fig. 9.9–10, 12–14).

Mellan petitesseerna kan nämnas, att Sindbjerg kyrka, känd för sina målningar och gyllene altare, inte ligger sydost om Silkeborg, men norr om Vejle; kyrkan har förväxlats med naturformationen Sindbjerg vid Silkeborgsjöarna (s. 390, även karta punkt 68). Ärkebiskop Absalons roll

för uppförandet av Roskilde domkyrka har numera tonats ner eller övergetts (s. 15). Nej, alla träkyrkor har inte funnits inom murarna av de senare stenkyrkorna (s. 34); i Lund känns således tre helt eller delvis utanför, därtill kan läggas Sebbesund vid Limfjorden och Löddeköpinge i Skåne. Att Vilhelm Erövraren inte begravdes i Evesham kloster i England, men i S:t Etienne i Caen i Normandie (s. 188). För Gualöv förs en något spekulativ argumentation baserad på en pergamentremsa bland relikerna, som skulle knyta kyrkan till Vä och årtalet 1121 (s. 282f). Haastrup hade kanske en lite förenklad uppfattning om varför kyrkorna förnyades i Sverige (s. 290). Att S:t Nicolai i Aarhus, numera Vårfru, inte blev ett cisterciens kloster utan ett dominikankonvent (s. 441). Slutligen att Rikard Holmberg, som ansåg att ärkebiskop Absalon var bildfientlig, inte var konsthistoriker, men medeltidsarkeolog (s. 518); som exempel nämnde Holmberg således Norra Åsum kyrka i Skåne som enligt en runsten uppfördes på initiativ av Absalon och hans släkting Esbjørn Mule, och där kalkmålningar är frånvarande, alltså inte en tegelkyrka.

Personligen tycker jag inte om Haastrups inställning till kalkmålningarna i Ferring och Heldum i Nordjylland, ”folkliga” bilder som det skrivs inom citationstecken, även betecknade som ”primitive” (s. 472ff). Här anser jag, att hon är för mycket påverkad av sin Konstakademi och ett tänkande som delar in bilder i å ena sidan konst, som skapas av en internationell elit och är kvalitativt ambitiös och å andra sidan amatörernas mera folkliga bilder, lokala konstnärer med sämre utblick och förmåga. Eller har jag fel?

Bjäresjö kyrka i Skåne presenteras som viktig med dess romanska målningar i absiden och på tunnvalvet i koret (s. 502ff). De avtäcktes av Nils Månsson Mandelgren redan 1852, publicerades på franska i ett folieverk 1862, och inspirerade danska forskare till de första studierna väster om Öresund. Sedan blev målningarna i Bjäresjö tyvärr kraftigt uppmålade i samband med en ombyggnad 1892. Målningarna beskrivs, men inget nämns om deras datering, kyrkan eller platsen, trots att det är en rikt utsmyckad kvaderstenskyrka, som har haft romanskt brett västtorn med empor, och där det arkeologiskt

har påvisats såväl gravar i tornet som en närliggande huvudgård med stenkällare. Enligt en kommentar av en av de medverkande är det tydligt, att Haastrups text om Bjäresjö lämnades ofärdig (s. 523). Synd, desto mer eftersom det just från Bjäresjö föreligger en dendrokronologisk datering från takstolen över koret med splint, 1150±5, där målningarna har daterats till perioden 1200–1225. I Bjäresjö föreligger alltså en datering som för en gångs skull med precision innebär en tidigareläggning av målningarna helt enligt Haastrups tes.

Mycket blev det att kommentera, mer eller mindre i marginalen, men det får inte dölja, att *Danske romanske kalkmalerier* på alla sätt är ett storverk, som kommer att användas flitigt framöver. Så för att runda av, det var en prestation av Ulla Haastrup att trots allt arbeta in i det sista för det som kommer att bli ett huvudverk om danska romanska kalkmålningar, en prestation som måste erkännas med tacksamhet att familj, vänner och kolleger har fört projektet i land, så att andra kan ta del av hennes erfarenheter, tankar och teser, oavsett om läsaren är enig eller inte. Och kanske läsaren även smittas av hennes entusiasm för kalkmålningarna.

Jes Wienberg

Lunds universitet

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Box 192

SE-221 00 Lund

jes.wienberg@ark.lu.se

Ethan Watrall & Lynne Goldstein (eds.), *Digital Heritage and Archaeology in Practice: Presentation, Teaching, and Engagement*. 360 pp. Gainesville, University Press of Florida, 2022. ISBN: 9780813069319.

This anthology is part of a two-volume series that was produced by the temporary Institute for Digital Archaeology Method and Practice at Michigan State University, funded by a National Endowment for the Humanities grant. The first volume was reviewed in *Fornvännen* 119:1.

The second volume is subtitled *Presentation, Teaching, and Engagement* with 13 papers di-

vided between the themes (1) Digital Methods and Computational Approaches in Museums, Collections, and Archaeological Archives, (2) Digital Approaches for Public and Community Engagement in Heritage and Archaeology and (3) Teaching, Pedagogy, and Capacity-Building in Digital Heritage and Archaeology. As with the first volume there is no absolute division between each section and many papers could easily fit two or all three. This is not a failing, as it shows the breadth and complexity of the authors' contributions, though it does raise the question of if the section headings were needed at all, as the title of the anthology sums up the contents well enough.

On the more technical side is Rabinowitz' "Metadata for the Masses", which starts with the basics of metadata and interoperability and moves on to explain the concepts and benefits of linked data. Galvin & Wexler's "Hacking the Collections" gives a fascinating case study of the first wholly digitally born collection accessed by the British Museum, made up of digital photographs of African rock art. The authors highlight how the technology can make these far-ranging objects widely accessible, while also noting the challenges of future-proofing web solutions. Kirakosian & Gates present a more common case of digitalising analogue archives of archaeology, in this case of Native American sites. The work brought up issues about digital repatriation and restricted access to sensitive materials, requiring close collaboration with Native communities. Open data and ethical considerations in post-colonial settings is also addressed by Lorenzon, Bonnie & Thomas, in their paper focused on Jordan. They critique the secretive attitudes of many researchers that lead to local communities not being involved in the knowledge and care of ancient sites.

The collaborative and interactive aspects of public archaeology are again highlighted by the crowdsourcing and gamification that were part of the excavation of the Wellesley College Hall, which was destroyed in a fire in 1914 (Minor et al.). One of the earliest Women's colleges in USA, the excavation and digitalisation of archives involved many students and allowed for them to engage in a deeper way with the history

of women in higher learning. Examples of collaborative processes in public archaeology are also presented by Katherine Cook in her project with hybrid heritage at the Royal British Columbia Museum in Canada creating pop-up exhibits with additional web resources and studying the public's interactions with them. The methods pose challenges in setting up ethical guidelines, as well as how to capture the results of the study and to preserve them in a meaningful way for posterity.

Crowdsourcing, citizen scientists and digital visualisation also come together in the web platform FindSampo, created to register and map out archaeological finds made by metal detectorists in Finland. The relationship between these skilled enthusiasts and professionally trained archaeologists is often fraught, but in some countries great steps have been taken to bring them together. Thomas et al. give a great presentation of both the technical and cultural issues surrounding the project. When they wrote the paper there was a worry about the sustainability and long-term financing of the platform, and it is gratifying to see the site is not only still active in 2025, but actively used by researchers for analysis and knowledge creation.

Using digital technology to visualise and reconstruct past landscapes and settlements is presented by Ashley Peles in the case of Natchez Mississippi and I especially appreciated the generous way the author shared problems and even failures within the project, and the lessons she drew from them. It is important to allow for experimentation and failure to be part of the process, to ensure that we dare try new things and adjust when the initial plan is not working. I want to see more papers like this being published. Another potential pitfall with technology is highlighted by Alexis Pantos, looking at the integration of GIS with the game engine Unity. It is a creative process challenged by technological shortcomings, but it also shows how using different techniques can help bring insight into various biases when creating reconstructions.

The final section has a special focus on pedagogy in digital heritage. The chapter by Sara Perry et al. reflects on the field-school for undergraduates at the University of York and

what the team has learned about teaching digital archaeology in practice, with many interesting testimonials from the students involved. A slightly more irreverent contribution to digital pedagogy is made by Shawn Graham, who also seizes upon the possibilities of failure as a learning mechanism – or as he describes it: trying things, breaking things, and then studying the pieces. His approach to classes challenging the students to learn alongside him did not work for everyone, but it certainly made for an interesting read. He includes a postscript with an exercise in what data in a 3D model “sounds like” which the reader can try themselves, using one of Lewis chess pieces, which I admit I did not attempt.

Camp et al. present a study of the use of the open source KoBoToolbox for data management. This is of course an older version than the one available today, but it does offer an interesting look into the challenges of data management with an archaeological perspective. One of which was the need to set up common vocabularies beforehand when collecting and describing data. The final chapter is by McKillop on teaching undergraduates to use 3D digital imaging. This is of course a field where a lot of progress has been made in the years since these courses were held, but many archaeology students still do not really learn how to create 3D models themselves. It is valuable to reflect on that as this field becomes more specialised and automated, many may lose out on not learning the basics. Still, as interesting as this section was, I cannot help but feel that the other volume ended on a stronger note with Huggett's chapter on digitalisation as the 4th industrial revolution. I would have liked something similarly inspirational or challenging to wrap up this volume, looking back and looking forward with a critical eye.

In their introduction to the volume, Watrall and Goldstein point out that a common thread through both this and the other volume is a commitment to openness, public scholarship and generosity. This certainly comes through in many of the chapters, and it was greatly inspiring to this reader at least. It is a mindset I would like to see be a natural part of heritage work both within and outside of Academia as we enter the second quarter of the 21st Century. Archae-

ologists and curators have a special obligation to openness and public engagement as caretakers of histories that often belong to those that cannot speak for themselves, or whose descendants have become separated from the remains of the past that are now housed in far-off museums. For anyone wanting to learn more about how this can be achieved through digital practices – and the pitfalls that should be avoided – both publications, which are also available in digital format, offer many great examples.

While some of the tools and techniques presented here have become a bit outdated in the

years since the texts were written, it is telling how most include aspects and challenges that are very much still relevant, despite all the progress made. It would be interesting if the authors could reassemble in a few years to reflect upon the state of digital heritage in the light of their experiences after the publication of these books.

Åsa M Larsson

Riksantikvarieämbetet

Box 1114

SE-621 22 Visby

asa.larsson@raa.se